

कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध र कथा
विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन

गीतादेवी न्यौपाने

त्रि.वि दर्ता नं. : ९-१-२१४-११६-२००४

परीक्षा क्रमाङ्क : २१४००१६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा विभाग

स्नातकोत्तर तह (एम.एड) द्वितीय वर्षको

नेपा. शि. ५९८ को प्रयोजनार्थ

प्रस्तुत

शोधपत्र

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली शिक्षा विभाग

कोसीहरैँचा, मोरङ

२०७२/२०१५

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धन प्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

कोसीहरैँचा, मोरङ

स्थापित: २०४८

पत्र संख्या:

चलानी नम्बर:

मिति: २०७२ ।

सिफारिस-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभागअन्तर्गत एम.एड. दोस्रो वर्षकी छात्रा गीतादेवी न्यौपानेले नेपा. शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत *कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथा र निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन* शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । लगनशिलताका साथ तयार पारिएको यो शोधपत्र उपयुक्त देखिएकाले मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

दीपकप्रसाद न्यौपाने

शोधनिर्देशक

नेपाली शिक्षा विभाग

२०७२/.../....

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धन प्राप्त

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

कोसीहरैँचा, मोरङ

स्थापित: २०४८

पत्र संख्या:

चलानी नम्बर:

मिति: २०७२। ।

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभागअन्तर्गत एम.एड. दोस्रो वर्षकी छात्रा गीतादेवी न्यौपानेले नेपा. शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ प्रस्तुत *कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथा र निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन* शीर्षकको शोधपत्र नेपाली शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उपयुक्त ठहरिएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

सि.नं.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	अमृतप्रसाद आचार्य	विभागीय प्रमुख
२.	दिपकप्रसाद न्यौपाने	शोध निर्देशक
३.	वाह्य निरीक्षक

२०७२/.../...

शोधसार

यस शोधपत्रको शीर्षक कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध र कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन रहेको छ। प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सुकुना बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड) द्वितीय वर्षको नेपा.शि. ५९८ को प्रयोजनार्थ तयार गरिएको हो। यस शोधपत्रमा पाँच अध्यायहरू रहेका छन्। यस शोधपत्रका मुख्य उद्देश्यहरूमा कथा र निबन्ध विधामा रहेका तत्सम शब्दहरू पहिल्याउनु त्यसैगरी कथा र निबन्ध विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको वर्ग पहिल्याउनु र तत्सम शब्दहरूको निर्माण प्रक्रिया पहिल्याउनु रहेको छ।

यस अध्ययनको क्षेत्र अन्तर्गत माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम, कक्षा १० नेपाली पाठ्यपुस्तक र यस अन्तर्गत निबन्ध र कथा साथै नेपाली भाषाका तत्सम शब्दहरू रहेका छन्। यसकासाथै नेपाली भाषा व्याकरण, भाषा विज्ञानका पुस्तकहरू शब्दकोषहरू, शिक्षक सुभावा र निर्देशन जस्ता क्षेत्रहरूसँग आवद्ध भएर विश्लेषणात्मक र प्रयोगात्मक विधि अपनाई तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण गरी शोधपत्र तयार गरिएको छ। यस शोधकार्यको तयारीका क्रममा विभिन्न साधन र तरिका अवलम्बन गरिएको छ। यसका लागि सम्बन्धित पक्षहरूसँग छलफल डायरी नोटको प्रयोग गरिएको छ। विभिन्न साधनको प्रयोगसँगै प्रत्यक्ष अवलोकन, अप्रत्यक्ष अवलोकन, औपचारिक छलफल, डायरी लेखन जस्ता प्रक्रियाहरू अपनाइएको छ।

यस शोधपत्रको मुख्य प्राप्तिका रूपमा माध्यमिक तहमा तत्सम शब्दहरूको शिक्षणले विद्यार्थीको अभिव्यक्ति क्षमता शब्दहरूको शुद्धोच्चारणको विकास गर्न सकिने भएकाले तत्सम शब्दको शैक्षणिक उपयोगिता रहेको देखिन्छ। यस तहको नेपाली भाषाका शब्दभण्डारमा विभिन्न स्रोतका शब्दहरू रहेका छन्। पाठ्यसामग्रीमा यस्ता शब्दहरूलाई समावेश नगर्ने हो भने विद्यार्थीहरू भाषामा कमजोर हुने गर्दछन् यसर्थ तत्सम शब्दहरूको समावेशले शिक्षण कार्य उपयोगी र प्रभावकारी रहेको छ। तत्सम शब्दहरूबाट विद्यार्थीहरूले शिष्ट तथा उपयुक्त भाषाको प्रयोग गर्न सक्ने भएकाले शैक्षणिक प्रक्रियामा यसको धेरै उपयोगिता रहेको छ।

प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य सुभावाको रूपमा कक्षा १० को अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कथा र निबन्ध विधामा तत्सम शब्दहरू सरल खालको हुनुपर्ने देखिन्छ।

त्यस्तै उक्त तत्सम शब्दहरूलाई सरलबाट जटिलको क्रममा राख्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीहरूको रुचि क्षमता पूर्वज्ञानका आधारमा तत्सम शब्द चयन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट सबै कथा र निबन्धका तत्सम शब्दहरूले विद्यार्थीको भाषिक सीपलाई अभिवृद्धि गर्ने खालका हुनुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी कक्षा दशको पाठ्यपुस्तकमा कथा र निबन्ध विधा छनौट गर्दा तत्सम, तदभव आगन्तुक तीनै स्रोतबाट आएका शब्दहरू छनौट गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

कुनै पनि शोध अनुसन्धान लेखन आफैँमा जटिल कार्य हो । त्यसमा पनि भाषा पाठ्यपुस्तकभित्र रहेका कथा र निबन्ध विधा अन्तर्गत तत्सम शब्दको अध्ययन सम्बन्धित शोधलेखन ज्यादै महत्त्वपूर्ण र कठिन हुने महसुस गरिएको छ । नेपाली भाषाका शब्दहरू विशेष गरी संस्कृत भाषाका शब्दहरू र अन्य विदेशी भाषाबाट भरिएका हुनाले यी शब्दहरूको व्याख्या, विश्लेषण र अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई अझ प्रभावकारी बनाउनु पर्ने देखिन्छ । तत्सम शब्दको विश्लेषण गरी यसको वर्ग, व्युत्पादन, अर्थ स्रोत, के-कसरी आएको छ भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउन कक्षा दशको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा र निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन नामक शीर्षकमा शोध तयार गरिएको छ । प्रस्तुत शोधको शीर्षक चयन, समग्री सङ्कन र विश्लेषणमा आइपर्ने समस्याहरूको समाधानमा आवश्यक सुझाव, सल्लाह दिदैँ शोधकार्य अन्तिम रूप दिनुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरु दीपकप्रसाद न्यौपानेप्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली भाषा शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख अमृतप्रसाद आचार्य एवम् आदरणीय गुरुहरू प्रेमप्रसाद भट्टराई, गेहेन्द्र खनालप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार गर्दा मलाई समय-समयमा आवश्यक सल्लाह, सुझाव र सहयोग प्रदान गर्ने आत्मीय साथी महेन्द्र भट्टराईप्रति आर्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । यो शोधप्रस्तुत गर्नमा छिटो छरितो शुद्ध एवम् गुणस्तरीय बनाउनमा अमूल्य सहयोग पुऱ्याउनुहुने स्वागत कम्प्युटर सेन्टर विराटचोककी पदमा भट्टराईप्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

गीतादेवी न्यौपाने

मिति : २०७१

विषयसूची

क्र.सं.	विवरण	पृष्ठ
	सिफारिस पत्र	क
	स्वीकृति पत्र	ख
	शोधसार	ग
	कृतज्ञताज्ञापन	ङ
	विषय सूची	च
	सङ्क्षिप्त शब्दको पूरा रूप	ज

परिच्छेद एक : परिचय

१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्या कथन	२
१.३	अध्ययनका उद्देश्यहरू	२
१.४	अध्ययनको महत्त्व	२
१.५	अध्ययनको परिसीमा	३

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र अवधारणात्मक ढाँचा

२.१	सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	४
२.२	सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	५
२.३	अध्ययनका लागि पुनरावलोकनको उपादेयता	६
२.४	सैद्धान्तिक/अवधारणात्मक ढाँचा	६

परिच्छेद तीन : अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

३.१	अध्ययनको ढाँचा र विधि	९
३.२	अध्ययनको क्षेत्र	९
३.३	तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिका	१०
३.४	तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	१०
३.५	तथ्याङ्क व्याख्या र विश्लेषण प्रक्रिया	१०

३.६ शब्दको वर्गीकरण	१०
३.६.१ स्रोतका आधारमा शब्द वर्गीकरण	११
३.६.१.१ मौलिक शब्द	११
३.६.१.२ आगन्तुक शब्द	१२
३.६.२ बनोटका आधारमा शब्दको वर्गीकरण	१३
३.६.२.१ मूल शब्द वा अव्युत्पन्न शब्द	१३
३.६.२.२ व्युत्पन्न शब्द	१३
३.६.३ कार्यका आधारमा शब्दको वर्गीकरण	१३
३.६.३.१ विकारी शब्द	१४
३.६.३.१.१ नाम	१४
३.६.३.१.२ सर्वनाम	१६
३.६.३.१.३ विशेषण	१७
३.६.३.१.४ क्रियापद	१७
३.६.३.२ अविकारी शब्द	१८
३.६.३.२.१ नामयोगी	१९
३.६.३.२.२ क्रियायोगी	१९
३.६.३.२.३ संयोजक	२०
३.६.३.२.४ विस्मयादिवोधक	२०
३.६.३.२.५. निपात	२१

परिच्छेद चार :

कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम शब्दहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण

४.१ कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्द	२२
४.१.१ कर्तव्य कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	२२
४.१.१.१ कर्तव्य कथामा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	२४
४.१.१.२ कर्तव्य कथामा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	२५
४.१.१.३ नाम वर्गमा पर्ने कर्तव्य कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	२६
४.१.१.४ विशेषण वर्गमा पर्ने कर्तव्य कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	२७

४.१.२ दोषी चस्मा कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	२८
४.१.२.१ दोषी चस्मा कथामा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	२९
४.१.२.२ दोषी चस्मा कथामा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	३०
४.१.२.३ नाम वर्गमा पर्ने दोषी चस्मा कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	३१
४.१.२.४ विशेषण वर्गमा पर्ने दोषी चस्मा कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	३२
४.१.३ न्यायको पक्ष कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	३२
४.१.३.१ न्यायको पक्ष कथामा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	३५
४.१.३.२ न्यायको पक्ष कथामा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	३६
४.१.३.३ नाम वर्गमा पर्ने न्यायको पक्ष कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	३७
४.१.३.४ विशेषण वर्गमा पर्ने न्यायको पक्ष कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू	३८
४.२ निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरू	३८
४.२.१ जयभोलि निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	३८
४.२.१.१ जयभोलि निबन्धमा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	४१
४.२.१.२ जयभोलि निबन्धमा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	४२
४.२.१.३ नाम वर्गमा पर्ने जयभोलि निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	४२
४.२.१.४ विशेषण वर्गमा पर्ने जयभोली निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	४३
४.२.२ मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	४४
४.२.२.१ मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	४७
४.२.२.२ मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	४७
४.२.२.३ नाम वर्गमा पर्ने मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	४९
४.२.२.४ विशेषण वर्गमा पर्ने मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	५०
४.२.३ यन्त्रमानव निबन्धमा समाविष्ट भएका तत्सम शब्दहरू	५०
४.२.३.१ यन्त्रमानव निबन्धमा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	५४
४.२.३.२ यन्त्रमानव निबन्धमा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू	५६
४.२.३.३ नाम वर्गमा पर्ने यन्त्रमानव निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	५७
४.२.३.४ विशेषण वर्गमा पर्ने यन्त्रमानव निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू	५९

४.३ तत्सम शब्दको सिकाइमा देखिएका समस्याहरू	५९
४.४. तत्सम शब्दहरूको सिकाइमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरू	६०
४.५ कक्षा १० को कथा र निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दको प्राप्ति र साराँश	६१
४.५.१ प्राप्ति	६१
४.५.२ साराँश	६२

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुझाव

५.१ निष्कर्ष	६४
५.२ सुझाव	६४
५.२.१. नीतिगत तहका लागि	६५
५.२.२ अभ्यास तहका लागि	६६
५.२.३ अनुसन्धान तहका लागि	६६
५.३ भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकहरू	६६
सन्दर्भ सामग्रीहरू	

सङ्क्षिप्त सङ्केत

उदा.	:	उदाहरण
क्र.सं.	:	क्रमसङ्ख्या
क्रि.वि.	:	क्रिया विशेषण
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
द.नं.	:	दर्ता नम्बर
नेपा. शि.	:	नेपाली शिक्षा
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
वि.सं.	:	विक्रम सम्बत्
पा.वि.के.	:	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

यस शोधपत्रको शीर्षक कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथा र निबन्ध विधामा रहेका तत्समा शब्दहरूको अध्ययन रहेको छ ।

१.२. शोध प्रयोजन

प्रस्तावित शोधपत्रको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस कोसीहरैचा, नेपाली शिक्षा विभाअन्तर्गत स्ताकोत्तर तह -एम.एड) दोस्रो वर्षको पाठ्यांश नेपा. शि. ५९८ को उद्देश्य पूर्तिसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

१.३ समस्या कथन

यस अध्ययनमा कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथा र निबन्ध विधालाई आधार बनाई त्यस विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूलाई निम्न लिखित समस्याका रूपमा अध्ययन गरिएको छ :

क) कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा र निबन्ध विधामा के-कस्ता तत्सम शब्दहरू रहेका छन् ?

ख) कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा र निबन्ध विधामा तत्सम शब्दहरू कुन-कुन वर्ग र बनोट अन्तर्गत पर्दछन् ?

१.४ अध्ययनका उद्देश्यहरू

क) कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध र कथा विधामा रहेका शब्दहरूको वर्ग पहिचान गर्नु,

ख) कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथा र निबन्ध विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको प्रयोगको सान्दर्भिकता केलाउनु

ग) उक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययनका आधारमा आवश्यक सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु,

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

भाषा सिकाइमा शब्दको स्थान रहेको हुन्छ । शब्दबाटै हरेक कुराको आशय प्रकट हुने गर्दछ । भाषाको जीवन भनेको नै शब्द हो । शब्द भाषाको मेरुदण्ड भएकाले यसका बारेमा व्यापक चर्चा परपिर्चा एवम् अध्ययन अनुसन्धान गर्नु आवश्यक छ । आफूले गरेका अनुसन्धानलाई उद्देश्यमूलक र प्रभावकारी बनाउन पूर्व शोधकर्ताको भाषिक शोध अनुसन्धानको विषयमार्फत विद्यार्थी पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकलाई के-कस्ता उपलब्धि प्रदान गर्न सक्छन् भन्ने सन्दर्भमा ती शोधको समीक्षा हुनु जरुरी छ । शब्दको अध्ययन शब्द भण्डारको अध्ययन भित्रै पर्नेहुँदा शब्दभण्डारको अध्ययन सँगसँगै यस क्षेत्रमा पनि भएका अनुसन्धानलाई निम्नअनुसार उल्लेख गरिन्छ :

भाषालाई प्रभावकारी र समय सापेक्ष बनाउन भाषिक शब्दभण्डारको अनुसन्धान गर्ने पहिला विद्वान् थर्नडाइक देखा परेका छन् । उनले सन् १९२१ र १९३१ मा शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गरेका थिए । शब्दको अध्ययनकै क्रममा विद्वान् हर्नले सन् १९२६ मा प्रौढहरू सम्बन्धी अध्ययन गरेका थिए । त्यस्तै १९२९ मा श्यामवर्गले र मिनिभासले सन् १९४६ मा बेलायतका बालबालिकाहरूको शब्दावली सम्बन्धी अध्ययन गरेको पाइन्छ (पा.वि. पत्रिका २०४१, पूर्णाङ्क १५)

शब्दभण्डारलाई मुख्य ठानी प्रा डा. कृष्णगोपाल रस्तोगीले सन् १९८७ मा युनेस्कोको सहयोगमा शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रका लागि अनुसन्धान गरेका थिए । उक्त अनुसन्धानको शीर्षक प्रोजेक्ट अन इभ्यालुसन अफ महेन्द्रमाला सेरिज फर क्लास १-५ (Project on Evaluation of Mahendramalal Series for class 1-5) रहेको थियो । यस अध्ययनमा उनले शब्द विद्यार्थीको स्तरभन्दा माथि भएको, छनोट र स्तरणमा खासै ध्यान नदिइएको, शब्दभण्डार सम्बन्धी पर्याप्त अभ्यास नभएको आदि कमजोरी औल्याएको निष्कर्ष पाइन्छ -अधिकारी, २०६७ : ६) ।

वि.सं. २०४५ सालमा हेमचन्द्र पोखरेलले शाकुन्तल शब्दार्थ सञ्चय प्रकाशमा ल्याएका थिए । पोखरेलले उक्त सञ्जयमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यमा

प्रयुक्त संस्कृत, हिन्दी तथा नवप्रयोगयुक्त शब्दहरूको सङ्कलन गरेर अर्थ खुलाई पृष्ठभूमि समेत खुलाएका थिए (अधिकारी, २०६७ :८) ।

कृष्णप्रसाद शर्माले २०५४ मा कक्षा ९ को नेपाली पाठ्यपुस्तकको जीवनी विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन गरेको देखिन्छ । उक्त शोधकार्यले जीवनी विधाको शब्दभण्डारगत स्थितिको आँकलन गर्ने जस्ता कमीकमजोरीका लागि सुभाब दिने उद्देश्य राखेको पाइन्छ (रेग्मी, २०६८ :८) ।

वि.सं. २०६३ मा दामोदर ढङ्गेलले कक्षा पाँचमा अध्ययनरत सरकारी तथा निजी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डारको तुलना शीर्षकमा अध्ययन गरेका हुन् । यस अध्ययनमा सरकारी र निजी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डारगत प्रयोगमा समानता रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् (कार्की, २०६८ :८) ।

सागर नेपालद्वारा वि.सं. २०६६ मा कक्षा ८ को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट शब्दहरूको अध्ययन गरी, शब्दहरूको स्रोत, पदवर्ग, आवृत्ति गणना एवम् शब्द प्रयोगको सान्दर्भिकता केलाउने प्रयास गरेका छन् (कर्की, २०६८ :९) ।

इटहरी बहुमुखी क्याम्पसबाट शान्ता दाहालले वि.सं. २०६७ मा कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन गरी शब्दहरूको वर्ग व्युत्पत्तिहरूलाई अर्थका आधारमा समाविष्ट गर्नुपर्ने निष्कर्ष निकालेकी छन् । -दाहाल, २०६७ :५८) ।

इटहरी बहुमुखी क्याम्पसबाट गोमाकुमारी खड्काले वि.सं. २०६७ मा कक्षा ११ को सबैको नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन गरेकी छन् । उक्त अध्ययनमा कथा विद्यामा समावेश भएका तत्सम शब्दहरूको अर्थ, व्युत्पत्ति, पाठ, पृष्ठ समेत उल्लेख गरी शब्दहरूको वर्ग व्युत्पत्तिहरूलाई अर्थका आधारमा समाविष्ट गर्नुपर्ने निष्कर्ष निकालेकी छन् (खड्का, २०६७ :९२) ।

वि.सं. २०६७ सालमा त्रि.वि. काठमाडौँबाट विमला अधिकारीले कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट शब्दहरूको अध्ययन भएको थियो । उक्त अध्ययनले विद्यार्थीको शब्द प्रयोग क्षमता राम्रो भएता पनि शिक्षणमा शिक्षक सक्रियता, विद्यार्थी सक्रियता कम,

शब्दभण्डार शिक्षणमा विधिको अभाव, तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव जस्ता समस्याले शब्दको शिक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ । (अधिकारी, २०६७ :९४)

धनुषा ज्ञवालीले वि.सं. २०६८ मा कक्षा ११ को ऐच्छिक नेपालीको निबन्ध विधामा समाविष्ट शब्दहरूको अध्ययन गरेकी छन् । उक्त अध्ययनले निबन्ध विधामा स्रोतका आधारमा सबैभन्दा बढी तत्त्व अनि तत्सम र त्यसपश्चात् आगन्तुक शब्दको प्रयोग भई शब्दको वितरण सन्तोषजनक रहेको कुरा खुलाएको पाइन्छ र विद्यार्थीको तह, क्षमता, स्तर तथा आवश्यकता अनुसार शब्दहरू चयन भएको निष्कर्ष निकालिएको छ (ज्ञवाली, २०६९ :९५)

त्यसैगरी निलु कार्कीद्वारा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट वि.सं. २०६८ मा माध्यमिक तहको नेपाली पाठ्यपुस्तकको निबन्ध विधामा समाविष्ट शब्दभण्डारको शोधकार्य गरिएको छ । उक्त शोधकार्यले शब्दहरूको स्रोत वर्ग अनुपातका बारेमा स्पष्ट जानकारी गराई ज्ञानवृद्धि गराउने कुरा खुलाइएको छ (कार्की, २०६८ : ९६) ।

वेदराज रेग्मीले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट वि.सं. २०६८ मा कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कविता विधामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको अध्ययन गरेका छन् । जसले विद्यार्थीहरूको बोध क्षमताको विकास गरी शब्दभण्डारको बृद्धिमा विशेष प्रभाव पार्ने निष्कर्ष निकालेका छन् (रेग्मी, २०६८ : ६४) ।

यसरी विभिन्न समयमा शब्द र शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन भएको पाइन्छ । शब्द भाषिक सिकाइमा महत्वपूर्ण कार्य हो । यस्ता अध्ययनले भाषा सिकाइ प्रक्रियामा विशेष सहयोग पुऱ्याउने भएता पनि भाषा सिकाइका क्षेत्रमा भएका शब्दहरूसँग परिचित हुन र त्यस्ता विभिन्न शब्दहरूका आधार, वर्ग, स्रोत, आवृत्ति पहिल्याउन सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको औचित्य

कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट निबन्ध र कथा विधामा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन वा खोजी गर्नु नै यस शोधको औचित्य रहेको छ । परिवर्तित

समयको गतिसँगै समाजमा हरेक कुराहरू परिवर्तन हुँदै जान्छन् । समयको गति सँगसँगै भाषाले पनि फड्को मार्दै गरेको छ । समाजमा प्रयोग भएका कतिपय शब्द समयको गतिसँगै लोप भइरहेका छन् भने कतिपय शब्दहरू नयाँ शब्दका रूपमा प्रयोगमा आएका छन् । जेहोस् शब्द एक अर्थपूर्ण एकाइ हो । भाषामा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । नेपाली भाषामा तत्सम्, तत्भव र आगन्तुक शब्दले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । यस्ता शब्दहरूले वाक्य निर्माणमा केन्द्रीय भूमिका निर्माण गर्ने हुनाले यसको अध्ययनको औचित्य माथि प्रकाश पार्न सकिन्छ । नेपाली भाषा भारोपेली भाषा परिवारको सत्त्व वर्गको आर्यइरानेली शाखाको संस्कृत भाषाबाट विकसित भएको भाषा हो । नेपाली व्याकरणका शब्दहरूलाई स्रोत, बनोट र कार्यका आधारमा वर्गीकरण गरिएकाले स्रोतका आधारमा मौलिक शब्द अन्तर्गत प्रयुक्त तत्सम शब्दका निबन्ध र कथा विद्यामा अध्ययन विश्लेषण गरी वर्ग व्युत्पत्ति अर्थलाई विद्यार्थीको स्तर र क्षमता अनुसार ज्ञानवृद्धि गराउनु नै यस शोधकार्यको औचित्य रहेको छ ।

भाषाको संरचना शब्दहरूको भरमा मात्र सम्भव हुने भएकाले त्यस्ता शब्दहरूमध्ये तत्सम शब्दको महत्वपूर्ण अर्थ रहेको छ । शब्दलाई छनोट र स्तरणमा ज्यादै सतर्कता र सचेतना अपनाई विद्यार्थीहरूको उमेर, स्तर, क्षमता, रुचि आदि पक्षहरूलाई विचार गरी पाठ्यक्रम वा पाठ्यपुस्तक लेखकहरूले उपयोगमा ल्याउनु पर्ने भएकाले तत्सम शब्दहरूको अभू बढी महत्व रहेको छ ।

भाषा शिक्षणमा प्रचलित संस्कृत शब्दहरूको स्रोत पदवर्ग र प्रयोगको सान्दर्भिकता र स्तरगत एवम् कक्षागत रूपमा प्रयोग गरिएको तत्सम शब्दहरूका बारेमा स्पष्ट जानकारी गराई शब्दभण्डारगत ज्ञान अभिवृद्धिलाई सघाउन उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्ने हुँदा प्रस्तुत अध्ययनको औचित्य स्वतः प्रष्ट हुन्छ ।

१.७ अध्ययन विधि

कुनै पनि कुरालाई वास्तविक रूप दिएर सजीव वा प्रभावकारी बनाउन विभिन्न किसिमका विधि र तौर तरिकाहरूको आवश्यकता पर्दछ । एउटै मात्र विधि र प्रक्रिया प्रयोग गर्दा कुनै पनि कार्य प्रभावकारी, विश्वसनीय र प्रमाणिक हुन सक्दैन । तसर्थ

अनुसन्धान पनि एक विशिष्ट व्यवस्थित एवम् सत्य तथ्यको वास्तविक खोजी कार्य भएकाले यसका लागि विभिन्न किसिमका विधिहरू अपनाउनु आवश्यक हुन्छ । यस अध्ययनमा कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेका कथा र निबन्ध विधिका तत्सम शब्दको प्रकृति, बनोट, वर्ग र अर्थलाई विश्लेषण गरिने हुँदा पुस्तकालय विधि, पाठ्यपुस्तक विधि, छलफल विधि, विश्लेषण विधि र शोध निर्देशकज्यूको सल्लाह एवम् सुझावका साथै निर्देशनलाई शिरोपर गर्दै शोधकार्य अगाडि बढाइएको छ ।

१.८ सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि निम्नलिखित २ वटा स्रोतबाट सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ

:

क) प्राथमिक स्रोत (सामग्री)

प्रस्तुत शोधपत्र कक्षा १० को नेपाली विषयको निबन्ध र कथा विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेकाले कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई नै प्राथमिक सामग्रीको रूपमा लिइएको छ ।

ख) द्वितीयक स्रोत (सामग्री)

यस शोधपत्रको द्वितीयक स्रोत अन्तर्गत सैद्धान्तिक अध्ययनका निम्ति नेपाली भाषा व्याकरण, भाषा विज्ञानका पुस्तकहरू र शब्दकोशहरू, शिक्षक सुझाव तथा निर्देशनलाई लिइएको छ ।

उल्लेखित स्रोतका आधारमा विश्लेषणात्मक र प्रयोगात्मक विधि अपनाई तत्सम शब्दहरूको विश्लेषण गरी शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

१.९ अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत शोधपत्र कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा र निबन्ध विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको खोजी गर्ने कार्यमा सम्बन्धित रहेको छ । यस अभ्ययनलाई शोधको प्रयोजन, आर्थिक अभाव, समयको गति, जनशक्तिको अभाव आदि विविध समस्याका कारण निम्नलिखित सीमामा रहेर अध्ययन गरिइएको छ :

क) प्रस्तुत अभ्ययन कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तकको कथा र निबन्ध विधामा रहेका तत्सम शब्दहरूको अध्ययनमा सीमित गरिएको छ ।

ख) निबन्ध र कथाबाट सङ्कलित तत्सम शब्दलाई वर्ग, व्युत्पत्ति र अर्थ छुट्याई राखिइको छ ।

ग) शब्दहरूको अध्ययन, स्रोत, कार्य र बनोटका आधारमा मात्र गरिएको छ ।

घ) अध्ययनमा अभ्यास खण्डलाई गरिएको छैन ।

ङ) शब्द अध्ययनका आधारमा आवश्यक सुभावरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई जम्मा ५ परिच्छेदमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

परिच्छेद एक	: शोधको परिचय
परिच्छेद दुई	: सैद्धान्तिक अवधारणा
परिच्छेद तीन	: शब्द र यसको वर्गीकरण
परिच्छेद चार	: तत्सम शब्दहरूको अध्ययन र विश्लेषण
परिच्छेद पाँच	: निष्कर्ष र सुभावा सन्दर्भसूची

अपराध	नाम	अप+राध	पापपूर्ण कार्य	दोषी चस्मा
५४				
अन्नदाता	नाम	अन्न+दाता	पालनपोषण गर्ने व्यक्ति	"
"				
अभिवादन	नाम	अभि+वादन	ढोग, नमस्कार	"
"				
विराम	नाम	वि+राम	कसुर, दोष	"
५६				
भावना	नाम	भाव+अन+आ	मनमा उत्पन्न हुने कल्पना	"
"				
युक्ति	नाम	युज्+ति	समस्याको समाधान गर्ने उपाय	"
"				

विशेष ”	विशेषण	वि+शेष	अरुभन्दा विशिष्ट गुण भएको	”
निवारण ”	नाम	नि+वारण	पन्छाउने काम, हटाउनु	”
कहतारा ”	नाम	कह+तरा	दही जमाउने माटाको भाँडो	”
सङ्गीत ५७	नाम	सम्+गीत	वाद्यवादनका साथ गाइने गीत	”
उत्सुक ”	नाम	उत्+सुक	इच्छुक	”
वाणी ”	नाम	वण्+ई	बोली	”
अहङ्कार ”	नाम	अहम्+कार	अभिमान, सेखी	”
कोमल ”	विशेषण	को+मल	कमलो, नरम, मुलायम	”
धक्का ”	नाम	धक्क+आ	ठोकिनु, ठक्कर	”
टेक ”	नाम	मूल शब्द	कुनै वृत्तमा गरिने जिद्दी	”
भ्रम ”	नाम	मूल शब्द	गलत, भूल	”
प्रस्थान ”	नाम	प्र+स्थान	एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा	”

जाने क्रिया

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या = ४०

४.३.१ दोषी चस्मा कथामा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरु

उपसर्ग	आधार पद	व्युत्पन्न शब्द
नि	राश	निराश
बा	दल	बादल
सु	अस्ति	स्वास्ति
उप	देश	उपदेश
वि	लम्ब	विलम्ब
प्र	यत्न	प्रयत्न
अप	राध	अपराध
अभि	वादन	अभिवादन
वि	राम	विराम
वि	शेष	विशेष
नि	वारण	निवारण
सम्	गीत	सङ्गीत
को	मल	कोमल
प्र	स्थान	प्रस्थान
उत्	साह	उत्साह

४.३.२ दोषी चस्मा कथामा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरु

मूलशब्द	प्रत्यय	शब्द
दोष	ई	दोषी

टुक्रो	आ	टुक्रा
दृश	य	दृश्य
दुःख	इत	दुःखित
सुगन्ध	ई	सुगन्धी
चिन्ता	इत	चिन्तित
देब्रो	ए	देब्रे
महत्	त्व	महत्व
घटन	आ	घटना
धारण	आ	धारणा
वण्	ई	वाणी
धक्क	आ	धक्का

उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्द सङ्ख्या = १५

प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्द सङ्ख्या = १२

४.३.३ नाम वर्गमा षो दोषी चस्मा कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू

शब्द	वर्ग	शब्द	वर्ग
निराश	नाम	विराम	नाम
रिक्त	नाम	भावना	नाम
वादल	नाम	युक्ति	नाम
टुक्रा	नाम	निवारण	नाम
निश्चय	नाम	कहतरा	नाम

उत्साह	नाम	सङ्गीत	नाम
डेग	नाम	उत्सुक	नाम
स्वस्ति	नाम	वाणी	नाम
देब्रे	नाम	अहङ्कार	नाम
उपदेश	नाम	धक्का	नाम
महत्व	नाम	टेक	नाम
घटनात्र	नाम	श्रम	नाम
धारणा	नाम	प्रस्थान	नाम
विलम्ब	नाम	प्रयत्न	नाम
अपराध	नाम	अन्नदाता	नाम
अभिवादन	नाम		

४.३.४ विशेषण वर्गमा पर्ने दोषी चस्मा कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू

शब्द	वर्ग	शब्द	वर्ग
दोषी	विशेषण	दृश्य	विशेषण
दुःखित	विशेषण	सुगन्धी	विशेषण
चिन्तित	विशेषण	हतोत्साहित	विशेषण
विशेष	विशेषण	कोमल	विशेषण

नामवर्गमा पर्ने तत्सम शब्दहरूको सङ्ख्या = ३१

विशेषण वर्गमा पर्ने तत्सम शब्दहरूको सङ्ख्या = ८

४.४ न्यायको पक्ष कथामा रहेका तत्सम शब्दहरू

शब्द	वर्ग	व्युत्पत्ति	अर्थ	पाठ
	पृष्ठ			
वन	नाम	मूल शब्द	जङ्गल	न्यायको पक्ष
	१०३			
शोभा	नाम	शुभ+आ	सौन्दर्य, सुन्दरता	"
"				
तान	नाम	मूल शब्द	विस्तार, एक साथ बजाउने	"
"				
			काम	
स्वच्छ	विशेषण	सु+अच्छ	निर्मल, सफा, शुद्ध	"
"				
पुरोहित	नाम	पुरस्+हित	कर्मकाण्ड सम्बन्धी श्राद्ध	"
"				
			गराउने पुरेत	
सामाजिक	विशेषण	सामाज+इक	समाजसँग सम्बन्धित	"
	१०२			
ऐतिहासिक	विशेषण	इतिहास+इक	इतिहासमा उल्लेख भएको	"
"				
पौराणिक	विशेषण	पुराण+इक	पुराणसँग सम्बन्धित	"
"				
वैदिक	विशेषण	वैद+इक	वेदमा उल्लेख भएको/भनिएको	"
"				
आधारित	विशेषण	आधार+इक	कुनै कुरालाई आधार बनाई	"
"				

			तयार पारिएको	
सङ्गति	नाम	सम+गति	मेलमिलाप	”
”				
अपमानित	विशेषण	अपमान+इत	तिरस्कृत	”
”				
स्वीकार्य	विशेषण	स्वीकार+इय	स्वीकार गर्न योग्य	”
”				
विदुर	नाम	वि+दुर	चलाख, चतुर	”
१०३				
राजनीति	नाम	राज्य+नीति	प्रजाको शान्ति सुरक्षा गर्ने,	”
”				
			राज्यको शासन चलाउने नीति	
गम्भीर	विशेषण	मूल शब्द	विचारपूर्ण, गहन	”
”				
आश्रम	नाम	आ+श्रम	ऋषिमुनिहरूले बस्नका लागि	”
”				
			जङ्गलमा बनाएको आवास	
धीर	विशेषण	मूल शब्द	धैर्यशाली	”
”				
कलियुग	नाम	कलि+युग	पुराण अनुसार चार युग मध्ये	”
”				
			अन्तिम युग	
राजगद्दी	नाम	राज+गद्दी	राजसिंहासन	”
१०४				
अनुयायी	विशेषण	अनु+यायी	अनुसरण गर्ने	”
”				

शङ्का ”	नाम	शङ्क+आ	केही अनिष्ट होला कि भन्ने डर	”
मुखता ”	नाम	मुख+ता	मुख हुनाको भाव वा अवस्था	”
माला ”	नाम	मूल शब्द	फुल दुबो आदि एउटै सूत्रमा	”
विष ”	नाम	मूल शब्द	उनेर बनाएको विख, ज्यान समेत जान सम्ने	”
सन्तान ”	नाम	सम्+तान	घातक वस्तु छोराछोरी बालबच्चा	”
सत्यानाश ”	नाम	सत्य+नाश	ठूलो वरबादी	”
घुसघुसे ”	विशेषण	घुसघुस+ए	बोल्दै नबोली भित्र भित्रै काम बिगार्ने	”
प्रचण्ड १०५	विशेषण	प्र+चण्ड	ज्यादै चर्को स्वभावको	”
आकार ”	नाम	आ+कार	कुनै वस्तुको स्वरूप, आकृति	”
न्याय ”	नाम	मूल शब्द	मनासिब, तथ्य, नियाँ	”
परिणाम ”	नाम	परि+नम्	कुनै काम वा विषयको निचोड	”
समाज ”	नाम	मूल शब्द	कुनै स्थानमा बसोबास गर्ने	”

			मानिसको समूह	
पण्डित	नाम	पण्डा+इत	कुनै विषयको ज्ञाता	”
”				
दृढ	विशेषण	मूल शब्द	अडिग, विचार परिवर्तन नगर्ने	”
”				
स्वाद	नाम	मूल शब्द	कुनै वस्तु खाँदा जिब्रोले गर्ने	”
”				
			अनुभव	
उत्सुकता	नाम	उत्सुक+ता	कुनै कार्य गर्न अत्यन्त इच्छुक	”
”				
गुप्त	विशेषण	मूल शब्द	बाहिर प्रकट नभएको, अदृश्य	”
”				
दूत	नाम	मूल शब्द	खबर वा सन्देश आदान प्रदान	”
”				
			गर्ने व्यक्ति	
आड	नाम	मूल शब्द	पिठिउँ	”
”				
प्रलय	नाम	प्र+लय	प्रकृतिमा लुप्त हुने क्रिया	”
”				
कुकर्म	नाम	कु+कर्म	खराब काम, नीच काम	”
”				
निर्दोष	विशेषण	निर्+दोष	दोष नभएको	”
”				
प्रायश्चित्त	नाम	प्रायः+चित्त	भूल गरेवापत गरिने क्षतिपूर्ण	”
”				
			कार्य	

वृत्तान्त ”	नाम	वृत्त+आन्त	कुनै वस्तु वा विषयको विस्तृत	”
राज्य ”	नाम	राज्+य	कुनै राजा वा शासन सत्ताका अधिनमा रहेका देश	”
अन्याय ”	नाम	अ+न्याय	न्याय नभएको अवस्था	”
ज्ञानी ”	विशेषण	ज्ञान+इ	ज्ञानवान भएको, भनेको मान्ने	”
रन्कनु ”	अ.क्रि.	रनक्+नु	उत्तेजित अवस्थामा पुगेर रिसाउने	”
दिन ”	नाम	मूल शब्द	दिउँसो, दिवस	”
मुख ”	नाम	मूल शब्द	प्राणीहरूको खाने वा बाल्ने अवयव	”
बुद्धिमानी १०६	विशेषण	बुद्धिमान+इ	बुद्धिमानमा रहने गुण	”
बुद्धिमान ”	विशेषण	बुद्धि+मान	असल बुद्धि भएको	”
धूर्त ”	विशेषण	मूल शब्द	छट्टु, छलछाम गर्ने स्वभाव भएको	”
फल ”	नाम	मूल शब्द	परिणाम, नतिजा	”

मन ”	नाम	मूल शब्द	चित्त, दिल, मन	”
आवेग ”	नाम	आ+वेग	मनोविकार	”
शान्त ”	विशेषण	शम्+त	शिष्ट र सौम्य प्रकृतिको	”
कंस ११०	नाम	कम्+स	कृष्णका मामा	”
किंकर्तव्यविमूढ ”	विशेषण	किम्+कर्तव्य +विमूढ	अलमलमा परेको	”
क्वथन ”	नाम	क्वथ्+अन	उमाल्ने काम	”
कूँजन ”	नाम	कुज्+अन	पंक्षीको मधुर स्वर	”

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या = ६२

४.५ जयभोलि निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू

शब्द पृष्ठ	वर्ग	व्युत्पत्ति	अर्थ	पाठ
संस्कृति जयभोली	नाम २०	संम्+कृति	संस्कार, परिष्कार	

दर्शन ”	नाम	दृश्+अन	कुनै पनि वस्तुलाई हेर्ने काम	”
प्रशासन ”	नाम	प्र+शासन	कार्यालयको विभिन्न	”
”			समस्याहरूको प्रबन्ध गर्ने	”
विशेष ”	विशेषण	वि+शेष	अरू भन्दा विशिष्ट किसिमको, असाधारण	”
विकृति ”	नाम	वि+कृति	नसुहाउँदो, कुरूप	”
कुरीति ”	नाम	कु+रीति	कुप्रथा, नराम्रो अनुचित चलन	”
सङ्गत ”	विशेषण	सम्+गत	साथसाथै आएको, मिलेको	”
रोचक ”	विशेषण	रूच्+अक	रुचि लाग्ने, चाखलाग्दो, आकर्षक	”
अनन्त ”	विशेषण	अन्+अन्त	अन्त नहुने	”
गति ”	नाम	गम्+ति	एक स्थिति, चाल, हिँडाइ	”
भूत ”	विशेषण	भू+त	वितेको, विगत	”
सन्धि ”	नाम	सम्+धि	परम्परामा मिल्ने, मेलमिलाप	”
जनप्रिय ”	विशेषण	जन+प्रिय	सबैले मन पराएको	”

अनेक ”	विशेषण	अ+नेक	दुई वा दुई भन्दा बढी	”
भक्त ”	नाम	भज्+त	श्रद्धासाथ ईश्वर वा देवताको भक्ति गर्ने भक्तालु	”
पूर्वीय ”	विशेषण	पूर्व+ईय	पूर्व दिशाको	”
मुक्ति ”	नाम	मच्+ति	छुटकरा, स्वतन्त्रता	”
आधुनिक ”	विशेषण	आधुना+इक	हालसालको, वर्तमान अवस्थाको	”
श्रीगणेश ”	नाम	श्री+गणेश	कामको थालनी गर्नु	”
नेपाली ”	विशेषण	नेपाल+ई	नेपाल सम्बन्धी, नेपालको	”
भाग्यमानी ”	विशेषण	भाग्यमान्+ई	भाग्यवान, भाग्यशाली	”
महर्षि ”	नाम	महान+ऋषि	राजाका वंशमा उत्पन्न भएका महर्षि	”
महाराजा ”	नाम	महा+राजा	श्रेष्ठ राजा, महान राजा	”
हिक्का ”	नाम	हिक्क+आ	घाँटीबाट वेगका साथ वायु निस्कने काम, वाडुली	”
व्याथा ”	नाम	व्यथ्+आ	मानसिक वा शारीरिक रूपले हुने	”

हित ”	नाम	मूल शब्द	उपकार, भलाई	”
वातावरण ”	नाम	वात+आवरण	पृथ्वीको चारैतिर फिँजिएको हावा	”
मनोवृत्ति ”	नाम	मन+वृत्ति	मनको स्वभाव, मानसिकता	”
समाज ”	नाम	मूल शब्द	एउटै रहन सहन, व्यवस्था, धर्म आदि अँगाल्ने	”
निस्क्रियता ”	नाम	निस्क्रिय+ता	कामप्रति चासो नराख्ने	”
अपवाद ”	नाम	अप+वाद	नियमभित्र नपर्ने कुरा	”
आराम ”	नाम	आ+राम	थकाइ लिनु वा सन्चो मान्नु	”
अनुसरण ”	नाम	अनु+सरण	देखासिकी गर्नु	”
औषधी ”	नाम	औषध+ई	रोग निको पार्ने ओखती	”
निष्कर्ष ”	नाम	निस्+कर्ष	निचोड सार	”
गुण ”	नाम	मूल शब्द	स्वभाव, विशेषता	”
व्यवहार ”	नाम	वि+अव+हार	चालचलन, लेनदेन	”
सम्पूर्ण ”	विशेषण	सम्+पूर्ण	पूर्ण रूपमा भरिएको, भरिपूर्ण	”

कर्तव्य नाम कृ+तव्य जिम्माको काम, गर्नुपर्ने काम ”

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या = ५१

४.६ मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका तत्सम शब्दहरू

शब्द	वर्ग	व्युत्पत्ति	अर्थ	पाठ	
पृष्ठ					
प्रतीक	नाम	प्र+तीक	चिह्न, लक्षण, निसान	मिथिला चित्रकला	६४
परम्परा	नाम	परम्+परा	पहिलेदेखि चलिआएको रीतिथिति	”	”
स्वस्तिक	नाम	स्वस्तिक	मङ्गलको सङ्केत गर्ने एक प्राचिन चिह्न	”	”
शान्ति	नाम	शम्+ति	शान्त, स्थिर, होहल्ला नभएको अवस्था	”	”
दीघायु	विशेषण	दीर्घ+आयु	धेरै समयसम्म बाँच्ने	”	”
कीर्ति	नाम	कृत+ति	सुनाम वा प्रसिद्धि	”	”
विशुद्ध	विशेषण	वि+शुद्ध	धेरै शुद्ध, अति चोखो	”	”
मिथिला	नाम	मूल शब्द	विदेह देशको राजधानीको नाम, जनकपुर	”	”
प्राचीन	विशेषण	प्राक+ईन	पुरानो, पुरातन	”	”
नारायणी	नाम	नारायण+ई	नारायणकी पत्नी, नदी, लक्ष्मी	”	”
विद्वान्	विशेषण	मूल शब्द	धेरै विद्या आर्जन गरेको, ज्यादै शिक्षित	”	”
विदुषी	नाम	विद्वस्+ई	विद्वान् स्त्री	”	”
जन्मभूमि	नाम	जन्म+भूमि	जन्मेको ठाउँ, जन्मस्थान	”	”
प्रसिद्ध	विशेषण	प्र+सिद्ध	कहलिएको, प्रख्यात	”	”
केन्द्र	नाम	मूल शब्द	कुनै स्थान वा वस्तुको मध्य भाग	”	”

चित्रकला	नाम	चित्र+कला	हातले चित्र, तस्विर बनाउने काम	"	"
मौलिक	विशेषण	मूल+इक	मुख्य, प्रधान, मूलभूत	"	"
साँस्कृतिक	विशेषण	संस्कृत+इक	संस्कृतिसँग सम्बन्ध भएको	"	"
सम्पदा	नाम	सम्+पदा	वेभव, धन	"	"
प्रयोजन	नाम	प्र+योजन	उद्देश्य, आशय	"	"
अभाव	नाम	अ+भाव	नपाइने स्थिति, अप्राप्ति	"	"
संस्कार	नाम	सम्+कार	परिष्कार गर्ने काम, सुधार	"	"
कलाकार	विशेषण	कला+कार	कुनै कलाको ज्ञाता, कलापूर्ण काम गर्ने	"	६५
शुभेच्छा	नाम	शुभ+इच्छा	शुभ कुराको इच्छा चाहाना, शुभकामना	"	"
आकाङ्क्षा	नाम	आ+काङ्क्षा	कुनै कुराको इच्छा, अभिलाषा	"	"
राष्ट्रिय	विशेषण	राष्ट्र+इय	राष्ट्र सम्बन्धी, राष्ट्रको	"	"
स्थानीय	विशेषण	स्थान+अनीय	कुनै खास ठाउँको	"	"
सामग्री	नाम	सामान+ई	कुनै विशेष कामका लागि चाहिने साधन	"	"
वनस्पति	नाम	वन+पति	फूल नफुलीकनै फल लाग्ने खालको रूखविशेष, बोटविरुवा	"	"
सम्बन्धित	विशेषण	सम्बन्ध+इत	सम्बन्ध रहेको	"	"
नील	नाम	मूल शब्द	नीलो रङ, आकासे रङ	"	"
विवाह	नाम	वि+वाह	स्त्री र पुरुषका बीचमा पतिपत्नीको सम्बन्ध कायम गराउने धार्मिक कार्य	"	"
हस्तान्तरण	नाम	हस्त+ आन्तरण	कुनै वस्तु अरूको हातमा दिने काम	"	"
समाज	नाम	मूल शब्द	एउटै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसको समूह	"	"
जीवित	विशेषण	जीव+इत	जीवन भएको, बाँचेको, जिउँदो	"	"
प्रारम्भिक	विशेषण	प्रारम्भ+इक	सुरुको	"	"
रेखाङ्कन	नाम	रेखाङ्क+अन	रेखाको आकार, खाका	"	"
लौकिक	विशेषण	लोक+इक	लोकसँग सम्बन्धित, सांसारिक	"	"
परलौकिक	विशेषण	पर+लोक	परलोकसँग सम्बन्धित, यो	"	"

		+इक	संसारभन्दा परको		
विषय	नाम	मूल शब्द	कुनै लेख ग्रन्थ आदिमा विवेचना गरिएको प्रसङ्ग	"	"
पशु	नाम	मूल शब्द	चौपाया, जनावर	"	"
फलफूल	नाम	फल+फूल	रूख लहरा आदिमा फूल फुली फल्ने वीज	"	"
अङ्कित	विशेषण	अङ्क+इत	चिह्न लगाइएको	"	"
मौलिक	विशेषण	मुल+इक	मूलभूत, मूल वा जडसित सम्बन्धित	"	"
विशेषता	नाम	विशेष+ता	विशेष हुनाको भाव वा अवस्था	"	"
मानवीय	विशेषण	मानव+इय	मानिस भएर गरिने व्यवहार	"	"
ममता	नाम	मम+ता	मेरो भन्ने भाव, विशेषता	"	"
स्नेह	नाम	मूल शब्द	कथन वा लेखनको मुख्य अभिप्राय, आशय, विचार	"	"
धार्मिक	विशेषण	धर्म+इक	धर्मसँग सम्बन्धित	"	"
जनमानस	नाम	जन+मानस	जनताहरूको मनोभावना	"	६६
स्थापित	विशेषण	स्था(प)+इत	स्थापना गरिएको	"	"
विचार	नाम	वि+चार	विषय स्थितिबारे गहिरिएर सोच्ने काम	"	"
स्वाभाविक	विशेषण	स्वभाव+इक	स्वभाव अनुसार हुने	"	"
सुन्दरता	नाम	सुन्दर+ता	राम्रो पन, सौन्दर्य	"	"
प्रदान	नाम	प्र+दान	कुनै वस्तु दिने काम	"	"
संयोजन	नाम	सम्+योजन	दुई वा दुई भन्दा बढी तत्व मिल्ने काम	"	"
आधार	नाम	आ+धार	कुनै वस्तु अड्कने वा रहने ठाउँ	"	"
पवित्रता	नाम	पवित्र+ता	शुद्धता, स्वच्छता	"	"
उत्पादन	नाम	उत्+पादन	उब्जनी, उत्पन्न गर्ने	"	"
सामाजिक	विशेषण	सामाज+इक	समाजसँग सम्बन्धित	"	"
आबद्ध	विशेषण	आ+बद्ध	हरतरहबाट बाँधिएको, सम्बन्ध भएको	"	"
प्रभावशाली	विशेषण	प्रभाव+शाली	यथेष्ट प्रभाव पार्न सक्ने गुण वा विशेषता	"	"
लोकप्रिय	विशेषण	लोक+प्रिय	लोकलाई मन परेको, जनप्रिय	"	"

उत्कृष्ट	विशेषण	उत्+कृष्ट	सबभन्दा राम्रो	"	"
तान्त्रिक	नाम	तन्त्र+इक	तन्त्रमन्त्र जान्ने	"	"
आध्यात्मिक	विशेषण	आध्यात्म+इक	अध्यात्मसित सम्बन्ध राख्ने	"	६७
जातीय	विशेषण	जात+ईय	जात सम्बन्धी, साम्प्रदायिक	"	"
व्यावसायिक	विशेषण	व्यवसाय+इक	कुनै व्यवसायसित सम्बन्ध भएको	"	"
वितरण	नाम	वि+तरण	बाँड्ने काम	"	"
प्रदर्शनी	नाम	प्रदर्शन+ई	वस्तुहरूको नमुना स्वरूप देखाउने काम	"	"
प्रसिद्धि	नाम	प्र+सिद्धि	ख्याति, नामुदपन	"	"

जम्मा तत्सम शब्द सङ्ख्या = ७१

४.६.१ मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका उपसर्गद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरू

उपसर्ग	आधार पद	व्युत्पन्न शब्द
प्र	तीक	प्रतीक
वि	शुद्ध	विशुद्ध
सम्	पदा	सम्पदा
आ	काङ्क्षा	आकाङ्क्षा
वि	वाह	विवाह
पर	लोक	परलोक
वि	चार	विचार
सम्	योजन	स्रयोजन
आ	धार	आधार
उत्	पादन	उत्पादन
आ	बद्ध	आबद्ध
उत्	कृष्ट	उत्कृष्ट
वि	तरण	वितरण
प्र	सिद्धि	प्रसिद्धि
प्र	दान	प्रदान

४.६.२ मिथिला चित्रकला निबन्धमा रहेका प्रत्ययद्वारा निर्मित तत्सम शब्दहरु

स्वास्ति	क	स्वास्तिक
शम्	ति	शान्ति
दीर्घ	आयु	दीर्घायु
प्राक	ईन	प्राचीन
नारायण	ई	नारायणी
विद्वस	ई	विदुषी
मूल	इक	मौलिक
संस्कृत	इक	सांस्कृतिक
राष्ट्र	इय	राष्ट्रिय
स्थान	अनीय	स्थानीय
सामान	ई	सामग्री
सम्बन्ध	इत	सम्बन्धित
जस्व	इत	जीवित
प्रारम्भ	इक	प्रारम्भिक
रेखाङ्क	अन	रेखाङ्कन
लोक	इक	लौकिक
अङ्क	इत	अङ्कित
मानव	ईय	मानवीय
धर्म	इक	धार्मिक
स्वभाव	इक	स्वाभाविक
समाज	इक	सामाजिक
तन्त्र	इक	तान्त्रिक
अध्यात्म	इक	अध्यात्मिक
जात	ईय	जातीय
व्यवसाय	इक	व्यवसायिक
प्रदर्शन	ई	प्रदर्शनी

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरवलोकन र अवधारणात्मक ढाँचा

२.१ शिक्षण सिकाई प्रक्रियालाई सही प्रभावकारी तरिकाले अगाडि बढाउने प्रमुख अङ्गनै पाठ्यक्रम हो। नेपाली भाषा शिक्षणले विद्यालय तहको पठनपाठनमा महत्वपूर्ण स्थान लिएको हुन्छ। विद्यालय तहको नेपाली भाषा शिक्षणको मूल लक्ष्य भाषिक दक्षता अभिवृद्धि गर्नुका साथै अन्य विषयहरूको पठनपाठनको माध्यमलाई सहयोग गरी बोध र अभिव्यक्ति पक्षको विकास गर्नु रहेकाले पाठ्यक्रम अनुसारको पाठ्यपुस्तक निर्माण हुनुपर्दछ। (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६४:८)

नेपाली भाषा शिक्षणले विद्यार्थीको भाषिक सीप विकासका लागि निम्न विद्याहरू (कथा, कविता, जीवनी, निबन्ध रूपक, पत्र व्याकरण, हिज्जे, शब्दभण्डार) हरु समावेश गरी कक्षा १० को पाठ्यपुस्तक निर्माण गरेको छ।

यस अनुसन्धानलाई उद्देश्यमुलक उपयोगी र प्रभावकारी बनाउन पूर्व साहित्यहरू र उपलब्ध सहयोगी पूर्व शोधपत्रहरूको अध्ययन गरीने छ। तत्सम शब्दको अध्ययन शब्द भण्डारको अध्ययन भित्रपर्ने हुँदा शब्दभण्डारको अध्ययन सँगसँगै यस क्षेत्रमा भएका अनुसन्धानलाई निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ।

२.१.२ उद्देश्य

भाषा सिकाईलाई प्रभावकारी बनाउन नेपाली भाषा पाठ्यक्रमले निम्न चार किसिमका सीपगत उद्देश्यहरूलाई समावेश गरेको छ। (माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६४:१०)

- सुनाइ र बोलाइ

- १) हाउभाउ, आघात, लय, चेष्टा, अभिनय आदिको ख्याल गरी सन्दर्भअनुसार अभिव्यक्ति सुनेर मौखिक रूपमा व्यक्त गर्न,
- २) शब्दहरूको शुद्ध र स्पष्ट उच्चारण गर्न,
- ३) आफूले देखेसुनेका र पढेका वस्तु, वातावरण तथा घटनाका विषयमा सिलसिला मिलाई व्यक्त गर्न,

- ४) विभिन्न किसिमका मौखिक अभिव्यक्तिहरू सुनेर तार्किक रूपमा आफ्नो विचार व्यक्त गर्न
- ५) कुराकानी, प्रश्नोत्तर, संवाद, मनोवाद, वादविवाद आदि मौखिक अभिव्यक्तिहरूमा सक्रिय सहभागी दर्शाउन,
- ६) आफूले भन्न चाहेका कुरालाई शिष्ट र उपयुक्त भाषाशैलीमा अभिव्यक्ति दिन,
- ७) मौखिक रूपमा अभिव्यक्त भएका विषयवस्तु बुझी आफ्ना शब्दमा मुख्य मुख्य कुरा भन्न,
- ८) सन्दर्भ अनुसार उखान टुक्काको प्रयोग गरी बोल्न ।

- पढाइ

- १) लिखित सामग्री गति, यति र लय मिलाई शुद्ध र स्पष्टसँग सस्वर वाचन गर्न,
- २) लिखित सामग्रीको मौनवाचन गरी पढाइको थिति विकास गर्न,
- ३) मुख्यमुख्य कुरा बुझ्ने गरी विभिन्न विषयवस्तुको प्रकृतिअनुसार पढ्न,
- ४) पाठमा उल्लेखित विभिन्न अंशहरूको व्याख्या, सप्रसङ्ग व्याख्या एवम् विवेचना गर्न सक्नेगरी पढ्न ।
- ५) विभिन्न विषयवस्तुहरू पढी शब्दभण्डार वृद्धि गर्न,
- ६) लिखित सामग्रीलाई विभिन्न प्रयोजनका लागि पढ्न ।

-लेखाइ सीप अन्तर्गत

- १) वर्णविन्यास र लेख्य चिह्नहरू मिलाई लेख्न,
- २) सफा र स्पष्टसँग लेख्न र लेखेको कुरा सच्याउन,
- ३) विभिन्न विषयहरूमा अनुच्छेद लेख्न,
- ४) आफूले देखेसुनेका र पढेका वस्तु वातावरण तथा घटनाका विषयमा लिखित वर्णन गर्न,

- ५) मौखिक तथा लिखित अभिव्यक्तिहरूको बुँदाटिपोट गर्न र सारांश लेख्न,
- ६) विभिन्न पाठ तथा तिनका विशिष्ट अंशहरूको व्याख्या, सप्रसङ्ग व्याख्या र विवेचना गर्न,
- ७) व्यवहारमा उपयोगी हुने चिठी, निमन्त्रणा, शूभकामना जस्ता पत्रहरू लेख्न,
- ८) संवाद, मनोवाद, वादविवाद र निबन्ध लेख्न,
- ९) लिखित अभिव्यक्तिको क्रममा व्याकरणका आधारभूत नियम पालना गर्न ।

अध्याय - तीन

शब्द र यसको वर्गीकरण

३.१ शब्दको परिचय

एक वा एकभन्दा बढी अक्षर मिली बनेको र स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुनसक्ने अर्थपूर्ण भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । वा भाषाका अर्थयुक्त एकाइमध्ये रूपभन्दा माथिल्लो र पदावली भन्दा तल्लो एकाइ नै शब्द हो । जस्तै राम, सीता, घर, पुस्तक, कलम इत्यादि । वाक्यस्तरमा प्रयुक्त शब्दलाई नै पद भनिन्छ । वाक्यमा प्रयोग पदलाई छुट्टाछुट्टै लेखिइ तापनि पद र शब्दलाई नेपाली भाषामा पर्यायका रूपमा लिने गरिन्छ । भाषामा पद वा शब्दले वाक्यमा आइर गर्ने व्याकरणात्मक कार्यका आधारमा गरिने विभाजनलाई शब्दवर्ग भनिन्छ । जस्तै : नाम शब्दवर्ग, सर्वनाम शब्दवर्ग, क्रिया शब्दवर्ग आदि (हुङ्गेल र भट्टराई, २०६६ : ९, १०) ।

३.२ शब्दको वर्गीकरण

भाषाको ज्ञानार्जन गर्न नेपाली साहित्यको विभिन्न विधाको अध्ययनबाट सम्भव भएता पनि यी विधाको प्रभावकारी अध्ययन गर्नका लागि शब्द ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । शब्द सबै विधा निर्माणको आधार तत्व हो । त्यसैले शब्द ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । शब्द सबै विधा निर्माणको आधार तत्व हो । त्यसैले शब्द बन्ने तरिका, शब्दका स्रोत र वर्गीकरण गरिन्छ । नेपाली शब्दभण्डारका स्रोत, बनोट, रूपायनर कार्यका आधारमा शब्दलाई वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ (खड्का र दाहाल, २०६७ : १५, २५) । शब्दको वर्गीकरण निम्न आधारमा गर्नु उपयुक्त मानिएको छ :

३.२.१ स्रोतका आधारमा

३.२.२ बनोटका आधारमा

३.२.३ कार्यका आधारमा

३.२.१ स्रोतका आधारमा शब्द वर्गीकरण

कुनै पनि भाषा शब्दभण्डारमा निहित रहेको हुन्छ। ती शब्द भण्डारमा रहेका शब्दहरू विभिन्न स्रोतबाट आएका हुन्छन्। नेपाली भाषामा स्रोतका आधारमा शब्दमा शब्द मौलिक र आगन्तुक गरी दुई किसिमका रहेका छन् (शर्मा, २०५८ : २७)।

३.२.१.१ मौलिक शब्द

कुनै पनि भाषाका आफ्नै स्रोतका भाषालाई मौलिक शब्द भनिन्छ। नेपाली भाषाका मौलिक शब्दहरू संस्कृतबाट आएका हुन्। यिनै संस्कृत स्रोतबाट नेपालीमा आएका मौलिक शब्दलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

क) तत्सम शब्द

संस्कृत भाषाबाट रूप परिवर्तन नभई जस्ताको तस्तै रूपमा नेपाली भाषामा आएका शब्दहरूलाई तत्सम शब्द भनिन्छ। जस्तै : अग्नि, करुणा, निद्रा, पुत्र, सुख, मूर्ति, हंस, ईश्वर आदि।

ख) तद्भव शब्द

संस्कृत भाषाबाट रूप परिवर्तन भएर नेपाली भाषामा आएका शब्दहरूलाई तद्भव शब्द भनिन्छ। जस्तै : दुध, रूख, साँचो, हाँसो, आगो, हात, पानी, दाँत, आँसु आदि।

३.२.१.२ आगन्तुक शब्द

संस्कृत भाषा बाहेक अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ (शर्मा, २०५८ : २७)। आगन्तुक शब्दलाई पनि दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ :

१) देशज, २) विदेशज

देशज : देश भित्रकै विभिन्न भाषाबाट आएका तथा भाषिकाहरूबाट आएका नेपाली शब्दलाई देशज आगन्तुक शब्द भनिन्छ। जस्तै : क्वाँटी, रोदी, सेलो, मुन्धुम आदि।

विदेशज : नेपालमा बोलिने वा भाषामा प्रयोगमा आउने तर अन्य देशका भाषाबाट आगमन भएका शब्दलाई विदेशज आगन्तुक शब्द भनिन्छ । जस्तै : चाउमिन, जेल, लगाम, टेलिफोन, डिलक्स आदि ।

केही अन्य आगन्तुक शब्दहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ :

नेवारी	-	पर्खाल, प्वाल, क्वाँटी, लाखे, ढोका आदि ।
मगर	-	आले, पटुका, बाउसे, चुँदी आदि ।
मैथिली	-	ढाट, ढेवा, पटुवा, पैनी, जन आदि ।
अङ्ग्रेजी	-	एरियल, टिकट, कोट, रेडियो, डाक्टर आदि ।
तुर्की	-	तोप, बहादुर, लास, कैँची, चम्चम आदि ।
फ्रान्स	-	कार्टुन, कर्फ्यु, ब्लाउज, जज आदि ।
फारसी	-	आराम, तनखा, लगाम, अनार आदि ।
अरबी	-	किताब, दोकान, फाइदा, जुलुस आदि ।
हिन्दी	-	अचम्म, ठक्कर, कपर्दी आदि ।
तिब्बती	-	थुम्पा, रक्सी, लामा आदि ।

३.२.२ बनोटका आधारमा शब्दको वर्गीकरण

बनोट भनेको शब्दको निर्माण प्रक्रिया हो । शब्दहरूमध्ये कुनै शब्दहरूलाई शब्द विच्छेदन गर्न सकिन्छ तर कुनै शब्द पार्न सकिदैन । यस आधारमा शब्दलाई दुई प्रकारले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ (बराल र एटम, २०६५ : ३६) ।

१) मूल शब्द

२) व्युत्पन्न शब्द

३.२.२.१ मूल शब्द वा अव्युत्पन्न शब्द

शब्दलाई विच्छेदन वा टुक्रा पार्न नसकिने शब्दलाई मूल शब्द भनिन्छ । यिनहरूको आधार तत्व वा प्रकृति प्रत्यय छुट्याउन सकिँदैन । त्यसैले उपसर्ग वा प्रत्यय नलागेका अनि

समास तथा द्वित्व नभएका शब्दहरू मूल शब्द हुन् । जस्तै : घर, भ्याल, पानी, हात, रातो, केटो, काँठ, ऐना आदि ।

३.२.२.२ व्युत्पन्न शब्द

बनोट भएका र शब्दलाई टुक्रा पार्न सकिने शब्दलाई व्युत्पन्न शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दहरूमा उपसर्ग, प्रत्यय, समास, द्वित्व आदि प्रक्रियाबाट बनेका हुन्छन् । जस्तै :

संहार	-	सम्+हार
लेखाइ	-	लेख्+आइ
विज्ञान	-	वि+ज्ञान
भक्तिको	-	भक्तो+भक्तो
मायालु	-	माया+आलु
सप्तर्षि	-	सप्त ऋषिको समूह आदि ।

३.३ कार्यका आधारमा शब्दको वर्गीकरण

वाक्यमा शब्दले गर्ने कामका आधारमा शब्दहरूको व्याकरणात्मक कार्यअनुसार गरिने वर्गीकरणलाई कार्यका आधारमा शब्द वर्गीकरण गरिन्छ । व्याकरणात्मक कार्यका आधारमा शब्दलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ (हुङ्गेल र भट्टराई, २०६६ : ९, १०) ।

१) विकारी पद वा शब्द

- १) नाम
- २) सर्वनाम
- ३) विशेषण
- ४) क्रिया

२) अविकारी पद वा शब्द

- १) नामयोगी
- २) क्रियायोगी

- ३) संयोजक
- ४) विस्मयादिबोधक
- ५) निपात

३.३.१ विकारी शब्द

वाक्यमा लि, वचन, पुरुष, काल, पक्ष आदिको आधारमा रूप परिवर्तन हुने पदहरूलाई विकारी शब्द भनिन्छ। यस अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, सवशेषण र क्रिया पर्दछन् (भट्टराई, २०६६ : १०)।

३.३.१.१ नाम

कुनै पनि व्यक्ति, स्थान वा प्राणी एवम् मूर्त वा अमूर्त वस्तुलाई सङ्केत गर्ने वा वाक्य स्तरमा कर्ता, कर्म वा पूरक भई आउने शब्दहरूलाई नै नाम भनिन्छ। जस्तै : सीता, पोखरा, चरा, हावा, पानी, हल, सुन, फलाम, गोरु आदि (भट्टराई, २०६६ : १२)।

परम्परागत आधारमा नामलाई पाँच भागमा विभाजन गरिएको छ (बराल र एटम, २०६५ : ५)।

३.३.१.१.१ व्यक्तिवाचक नाम

कुनै एक व्यक्ति विशेष स्थान वा अवधारणा जनाउने नामिक पदलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिन्छ। जस्तै : राम, काठमाडौँ, पोखरा, गण्डकी, सगरमाथा, तिहार, मामा आदि।

३.३.१.१.२ जातिवाचक नाम

कुनै व्यक्ति वस्तु, स्थान आदिको साभा नाम वा जात जनाउने नामलाई जातिवाचक नाम भनिन्छ। जस्तै : विद्यार्थी, चरा, मानिस, महादेश, नदी, हिमाल, किताब, घडी आदि।

३.३.१.१.३ समूहवाचक नाम

कुनै पनि मानिस, प्राणी वा वस्तुहरूको समूह बुझाउने पदलाई समूहवाचक नाम भनिन्छ। जस्तै : हुल, बथान, सेना, जुलुस, रास, भुप्पो, गोलो आदि।

३.३.१.१.४ द्रव्यवाचक नाम

गन्न नसकिने र नापतौल गर्न सकिने पदार्थलाई बुझाउने पदलाई द्रव्यवाचक नाम भनिन्छ। जस्तै : माटो, हावा, अक्सिजन, पानी, दूध, चामल, दाल, सुन, चाँदी आदि।

३.३.१.१.५ भाववाचक नाम

अदृश्य वा अमूर्त वस्तु एवम् मानसिक धारणा, अनुभूति तथा वस्तुको गुण कार्य वा अवस्था बुझाउने पदलाई व्यक्तिवाचक नाम भनिन्छ । जस्तै : पाप, धर्म, माया, रिस, घृणा, जवानी, गरिबी, हिँडाइ, पढाइ आदि ।

नामले देखाउने वाक्यात्मक तथा रूपात्मक अर्थ कोटीका आधारमा हेर्दा निम्न अनुसार अन्य आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ :

- १) मानवीय र अमानवीय नाम
- २) सङ्ख्येय र असङ्ख्येय नाम
- ३) सजीव र निर्जीव नाम
- ४) मूर्त र अमूर्त नाम
- ५) मूल र व्युत्पन्न नाम